

І.А. Швед (Брэст)

ЧАС ЯК КАНСТАНТА ТРАДЫЦЫЙНАЙ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСАЎ

Даследаванне выканана ў межах тэмы “Структурно-типологические параметры кодов мифопоэтической картины мира белорусов (по фольклорным записям XIX – нач. XXI вв.)” па Дзяржаўнай праграме навуковых даследаванняў “История, культура, общество, государство 1.4.07” на 2011–2015 гг. (“Народное творчество в социокультурных условиях современной Беларуси: региональное многообразие и межславянские связи фольклора и постфольклора”, № дзяржрэгістрацыі 20140200 ад 14.03.2014 г.).

Час разам з прасторай, вядома, з’яўляюцца вызначальнымі, максімальна нагружанымі з пункту гледжання міфалогіі і сімволікі, катэгорыямі жыццядзейнасці і светаадчування традыцыйнага грамадства, карціны свету беларусаў і іншых народаў, канстантамі традыцыйнай культуры, яе “рэгулятарамі”. У традыцыйнай карціне свету беларусаў, як і іншых народаў, вылучаюцца прыродны (касмічны) час (з дамінантай цыклізму і біялагізму) і жыццёвы (чалавечы) час (век). Жыццёвы час, “век” (ад інда-еўрапейскага *vej-/voj- ‘жыццёвая сіла’), паводле народных уяўленняў, адмераны, дадзены лёсам і павінны быць пражыты ў адпаведнасці з вызначанай чалавеку доляй. Век як час жыцця (пар.: “Вік

прожыв, а розуму ны нажыв” [Фальклорна-этнографічны архіў вучэбнай фальклорна-краязнаўчай лабараторыі БрДУ імя А.С. Пушкіна (ФЭ); Моладава Іванаўскага р-на] проціпастаўляецца гадзіне як моманту, малой адзінцы часу, як кропцы праламлення цячэння часу [3].

Час, які бачыцца праз прызму чалавечага жыцця, як лінія, шлях, паводле С. Талстой [3], спалучае міфалагічнае (цыклічнае, часта арыентаванае ў мінулае) і гістарычнае (лінейнае) успрыманне. Пры гэтым трактоўка часу як адзінай ніці ці кола, якое верціцца (праславянскае *verte ad ‘вярцець’), не выключае ўяўлення пра паступальны рух часу (які ўспрымаецца ў выглядзе паслядоўнасцяў і рытмаў). Міфалагічнае ўспрыманне заснаванае на цыклічнасці прыроднага (касмічнага) часу – пораў года, фазаў месяца, дня і ночы. Па часе, як па коле ці адзінай ніці, можна рухацца ў абодвух кірунках, і межы паміж прошлым, сучасным і будучым не з’яўляюцца непераадольнымі. Больш за тое, пры парушэнні забароны грэх у сучасным можа абярнуцца пакараннем у будучым, прычым не толькі ў зямным жыцці самога грэшніка. Пакутнае існаванне чакае вінаватага на тым свеце. Яго нашчадкі могуць нарадзіцца непаўнаважаснымі, цяжка хварэць, рана паміраць. Вядома шмат аповедаў пра пакаранне людзей, якія ўдзельнічалі ў разбурэнні святынь, прычым часта “дзеці адказваюць за бацькоў”, прыкладам: *“Всё гонения на церковь были. [Пры адным старшыні храм разбуралі]. И председателя дочка родилась с вывернутыми ногами, умерла она. Вывернутые ноги у нее спиралью были, ходить не могла. И когда она умерла зимой, ее неделю не могли похоронить. Такая вьюга была, метелица. В Пелищах они жили. А сейчас он пошел в егоровые, но он сейчас на пенсии... А он много церквей разбираал, очень много” [ФЭ; Зводы Брэсцкага р-на].*

Грэх, невыкананне забаронаў і прадпісанняў становяцца таксама прычынай парушэння ўсталяванага парадку і сувязяў з мінулым. Прыкладам, выкананне прадзільна-ткацкіх прац у памінальны час стварае перашкоды для душаў продкаў, якія не здолеюць перайсці мяжу між светамі, заблытаюць ногі ў нітках. Парушэнне пахавальнага абраду будзе мець адмоўныя натупствы для памерлага не толькі пры пераходзе ў засветы, будучым пасмяротным існаванні, але і падчас Страшнага суда: *“Возьмутъ наволоку, напхаютъ сіна, да і вся подушка. Пірьє ны ложать, бо ек людэ будутъ уставаты на страшный суд, ек будэ судыты Бог жывых і мёртвых, да встанэ, да всэ пірьє будэ на голові, на косях, да будэ іті бы тое лякало” [ФЭ; Глінна Іванаўскага р-на].*

У рытуалах народнай медыцыны чалавек пазбаўляўся ад хвароб праз яго вяртанне назад, у час яго «першастварэння», гэта значыць праз «перанараджэнне» нанова. Дасягнуць гэтага імкнуліся, звяртаючыся, у прыватнасці, да сакральна вылучаных дрэў. Праз іх расшчэпленыя ствалы працягвалі хворых, пакідаючы адзенне (= абалонку цела) у дрэве, якое выступала, апроч іншага, своеасаблівымі варотамі паміж сучасным (дысгарманізаваным) і мінулым (гарманічным, здаровым) і артыкулявала

касмаганічны міф. Добра ілюструюць сказанае і беларускія замовы, дзе дрэва маркіруе прасторава-часавы кантынуум, прыкладам: *«На моры, на кіяне стаіць дуб на тры і дзевяць какатоў, пад тым дубам зрублена на шэсць вуглоў хата (або авін). Святы цар Зосім стаіць на вугле святою сваёю праваю нагою, угаль аціскаець, агонь унімаець, вецер занімаець...»* [2, с. 39].

У падобных шырокавядомых сітуацыях пазбаўленне ад хваробы ўяўляецца магчымым толькі пры ўмове ўстанаўлення адпаведнасці: цяперашні (рытуальны) час = міфалагічны (прачас). Гэтая адпаведнасць дасягаецца шляхам звароту да вобраза дрэва, у якім адмыслова супадае пачатак часу і сакральны цэнтр прасторы. Дрэва з разгалінаваннямі дазваляе ахапіць адзіным поглядам адрэзак часу – год, перавесці ў форму непасрэднага ўспрымання адносіны яго рознаўзроўневых частак – такіх, як поры года, месяцы, тыдні, дні і ночы. Яны карэлююць як умяшчальня і яе змесціва, выяўленае ў арнітаморфным кодзе (параўнае уяўленне пра год як гняздо Брахмана).

Структурызацыя часу праз дэндралагічны код стварае ілюзію пэўнай свабоды чалавека ад часу і некаторай улады над ім: цыклічны час можа быць вернуты, ён не адыходзіць назаўсёды. Дуб-год заўсёды ўзнаўляецца ў сваім нязменным выглядзе, а значыць, існуе вечна, нават калі дрэва-год не стаіць, а расце – як у загадцы: *«Расце ў лесе дзерава, на ём дванаццаць галінак, на кождуй галінцы па чатыры сучкі, на кождым сучку па сем лісткаў. – Год, месяц, тыдні, дні»* [1, с. 224]. Дрэва прадстаўляе абавязковую для касмалогіі пачатковую кропку адліку, з якой паслядоўна разгортваюцца структуры часу. Разгортванне (= рост дрэва-года) трэба трактаваць як працэс прыбаўлення тыдняў і дзён, які на апошнім сваім вітку паварочваецца назад. І дрэва-год, якое выяўляецца згодна з іерархічнай прасторавай прыкметай, зноў пачынае цыклічна развівацца, але пры гэтым застаецца ўвесь час тым самым, з той самай структурай. Як «гадавое» дрэва, звязанае з вечнасцю, дуб выяўляецца ў рытуальнай загадцы, што загадвалася сваццям на вяселлі: *«Рос дубок цэлы гадок, // На тым дубку дванаццаць гучкоў. // На тым гучку шэсць лісточкаў, // А сёмы – жалудочак... // Ды дубок – гэта гадок, // Дванаццаць гучкоў – дванаццаць месяцаў, // Шэсць лісточкаў – шэсць дзянёчкаў, // Сёмы, жалудок, – нядзелячка»* [1, с. 216]. Гісторыя дрэва-часу, такім чынам, замяняецца бясконцым колазваротам станаў, стадый яго росту, адыходу і вяртання ў першачасы.

Гістарычнае ўспрыманне, як шырока адзначаецца ў літаратуры пытання, грунтуецца на лінейнасці чалавечага жыцця, якое мае пачатак і канец. (Увогуле час адлічваецца ад стварэння свету, ад пачатку свету). Такая лінейна-цыклічная мадэль характэрная для хрысціянскага светапогляду, у якім гістарызм (стварэнне свету, яго развіццё і эсхаталагічная перспектыва) спалучаецца з «вечным вяртаннем» (М. Эліядэ) да «гістарычных пад-

зей» зямнога жыцця Хрыста. (Для чалавека традыцыйнай культуры, вядома, рэальнасць набывалі з’явы, якія паўтараліся рэгулярна).

У абедзвюх названых мадэлях час можа трактавацца і як перарыўны, дыскрэтны, і як неперарыўны. Так, цыклічнаму разуменню часу адпавядае ідэя кола жыцця, «вечнага вяртання», між тым у цыкле вылучаюцца пэўныя, рытмічна арганізаваныя, адрэзкі часу. Лінейны час мысліцца неперарыўным, аднак і ў лінейным злічэнні неперарыўнасць проціпастаўляецца адрэзку і нават кропцы – узгадаем падзел часу на прошлае, цяперашняе (кропка) і будучае. Увогуле час у традыцыйнай культуры «апрадмечаны», мае канкрэтны, пачуццёва ўспрымальны змест. Час – гэта не столькі тое, што ідзе (рухаецца), а тое, што адбываецца, што сапраўднае, што разумнае. Аснову члянэння гістарычнага часу складаў адмысловы рад важных падзей грамадскага ці сямейнага жыцця («у час вайны з немцамі», «пры Польшчы», «калі пабудавалі царкву» і пад.). Прычым не толькі прыродны, але і гістарычны час міфалагізуецца носьбітамі традыцыі. Шматлікія матывы звязваюцца як з даўно мінулымі часамі, так і з нядаўнім мінулым – сацыялістычным перыядам, прыкладам змяненні структуры і сэнсу навагодняй, вясельнай, радзіннай і іншай абраднасці, стратэгіі надання імені немаўляці тлумачацца «выдумкай камуністаў».

Мадэлі прасторы і часу накладваюцца адна на другую – чатыры бакі свету суаднесены з чатырма сезонамі і часткамі сутак (усход – вясна – раніца; поўдзень – лета – дзень; захад – восень – вечар; поўнач – зіма – ноч). Для беларускай народнай традыцыі характэрнае прасторавае ўспрыманне часу (хранатоп): прошлае мысліцца як пакінутае ззаду, а будучае чакае наперадзе. Дзень шляху пераўтварацца ў меру адлегласці, прынятую для вымярэння адносна вялікіх дыстанцый. Для пазначэння часу і месца выкарыстоўваюцца тыя самыя словы (гл.: «поўдзень» і «поўнач» як вызначэнне часу і прасторы) [3], і тыя самыя аб’екты нават у адным кантэксце характарызуюцца і праз часавы, і праз прасторавы коды, прыкладам, усходні, паўднёвы, заходні, ранішні, вячэрні вецер у замове «от ветра»: *“Шла Божая Мать, на золотое коло ступала, золотым мостом опиралася, до Господа Бога добиралася. “Куда, Божая Мать, идешь?” “– До Господа Бога просити, молити, чтоб Господь Бог помог от ветра, или ветер восточный, или ветер южный, или ветер западный, или ветер утренний, или ветер вечерний, или луговой, или полевой, или грунтовой, или водяной, чтобы Божья Мать сняла с плечей...”* [ФЭ; Брэст].

Персаніфікаваныя адрэзкі часу рухаюцца ў прасторы, прыкладам выдаленне зімы з сваёй вёскі выяўляецца як яе пераход у аддаленыя, чужыя, паселішчы: *“Хлопцы і дзяўчаты выходзілі з кіямі, стукалі ў сцены хат і гукалі: “Іды, зіма, до Кучэва, // Бо ты нам наскучыла!”* [ФЭ; Моталь Іванаўскага р-на]; *“Ідзі, зіма, да Кіева, // Ужо ж ты нам надакучыла. // Ідзі, зіма, да Кракава, // Не вертайся да нас адзінакава. // Ідзі зіма да Крывіцы, // Забірай свае рукавіцы”* [ФЭ; Амяльная Івацэвіцкага р-на]. Не-

здарма ў шматлікіх абрадавых творах персаніфікаваным адрэзкам часу прыпісваецца рух на пэўных транспартных сродках, прыкладам Каляда ездзіць на белых конях, у возе. З парамі года могуць быць скарэляваны розныя транспартныя сродкі і ў іншых кантэкстах. Так, падчас гукання вясны “білы булкі адну аб другую і прыгаворвалы: “Блаславі, Божа, // Зіму зачыкаць // Літо отчыкаць. // Зімою – у возочку, // Вясною ў чаўночку, // А улеце – у карэце” [Мачулішчы Камянецкага р-на].

Часавы код надзвычай цесна звязаны не толькі з прасторавым, але і шматлікімі іншымі кодамі (прадметным, метэаралагічным, колеравым і г.д.), ды і само слова “гадзіна” семантычнай неперакрыўнасцю асацыюецца не толькі са словамі “час” і “год”, але і “пагода”, “дождж”, “год” звязаны з “прыгожы, выгада” (ацэначная мадэль намінацыі часу), пара – з “пярэць” (актуалізуецца ідэя руху)” (М. Талстой).

Літаратура

1. Беларускі фальклор у сучасных запісах. Традыцыйныя жанры. Мінская вобласць / уклад. В.Д. Ліцвінка, Г.Р. Кутырова. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 477 с.
2. Замавы / уклад. Г.А. Барташэвіч. – 2-е выд. – Мінск: Бел. навука, 2000. – 597 с.
3. Толстая, С.М. Время / С.М. Толстая // Славянские древности. Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н.И. Толстого. – М.: Международные отношения, 1995. – Т. 1. – С. 448–452.